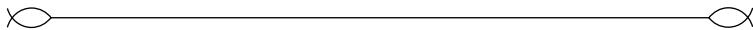

Ogledi

Totalitarizam, teologija i simboli Sakralizirana politika i nacionalizirana vjera: primjer Bosne i Hercegovine

Ivan Šarčević, Sarajevo, početkom studenoga 2009.

Pogledi na druge ljude i zemlje često su samo stereotipi i etikete. I malo ozbiljniji razgovor o Bosni i Hercegovini, pogotovo izvan nje, kod mnogih izaziva nelagodu i želju da se što prije prijeđe preko te teme. Najčešći pogledi i priče o ovoj državi i njezinim stanovnicima kreću se od viceva, raznoraznih egzotičnih zaključaka, preko groteske, ignorancije, prezrive šutnje do jednostranih i ishitrenih stavova, čak s primjesama mržnje, kojima se više opravdava vlastiti »prijeki sud« nego što bi ti zaključci bili ishod primjerena uvida.

Sadašnje stanje u Bosni i Hercegovini uglavnom je posljedica složenih povijesnih odnosa triju naroda: Srba-pravoslavni, Bošnjaka-muslimana, Hrvata-katolika, zatim dvaju totalitarizama 20. stoljeća: nacionalizma i komunizma, te ništa manje važnih recentnih politikâ moćnijih država međunarodne zajednice, kao i neizdiferencirane globalizacije i ekonomske krize.

Prošli rat je pokazao svu složenost odnosa južnoslavenskih naroda, a svoj najstrašniji epilog imao je i ima upravo u Bosni i Hercegovini, etnički i konfesionalno najraznolikijoj i podijeljenoj zemlji. Sadašnje stanje ove države – unatoč nastojanjima da se pred tim zatvore oči i skinе svaka odgovornost – posljedica je također cinične europske i međunarodne politike koja je dopustila da se rješenje traži samo po ključu jednako raspoređene krivnje »zaraćenih strana« i jednostranoj etničkoj interpretaciji rata (V. Havel), dakle u »jednonacionalnim tvorevinama«. Nacionalne i druge politike postale su sužnji logike »principa nacija-država«, principa na kojem je u većini građena i sama Europa (I. Buba-lo). U konačnici je to utilitaristička real-politika, pobjeda moćnijeg.

Ratovi su imali za cilj ovladati teritorijem drugoga te osvojeni prostor »očistiti od razlika«. Otišlo se toliko daleko da se niječe i najminimalniji prag tolerancije i suživota. Netolerancija, prezir pa i ksenofobija čak su se institucionalizirali u parlamentima, školama, kulturnim i religijskim institucijama kao jedina realna mogućnost (nacionalnog) opstanka. Posvuda se čuju riječi:

Zajednički život je nemoguć! To međutim niječe sve dosege kako demokracije i ljudskih prava tako i osnovne zahtjeve kršćanstva i islama. Nacija i nacionalni interes zauzeli su mjesto Boga i vjere. Univerzalna načela Evandjelja ili Kur'ana, kod muslimana, većinom su u službi nacionalnih (partikularnih) politika. Uхваćeni smo dakle u »nužnu« identifikaciju etničkoga i konfesionalnoga, u jednu vrst novopoganstva.

S Daytonskim sporazumom (1995.) pravno se sankcioniralo ratom ostvareno stanje – granice etnički očišćenih područja. Dayton je »zavedenim mirom« prolongirao rat drugim sredstvima; omogućio je »nemoguće«: dvoentitetsko uređenje države na isključivim administrativno-političkim modelima što onemogućava da ova zemlja postane pravnom i demokratskom državom. Tako s jedne strane, entitet Republika Srpska, u biti je srpska republika, posve je uređen na nacionalnom principu: jedan (srpski) narod – jedan (srpski) teritorij. S druge strane, entitet Federacije, kojega čine Bošnjaci i Hrvati, podijeljen u deset kantona, multietnički je eksperiment u čijoj je osnovi, ipak, nacionalni teritorij (kanton), odnosno pravo nacionalne većine kao kriterij uređenja odnosa s drugima.

Kao prilog razmišljanju važnoga odnosa između nacionalnoga i religioznoga, htio bih se osvrnuti na tri momenta koja mi se čine korisnima za razumijevanje podijeljenoga bosanskohercegovačkog društva. Riječ je o miješanju dvaju totalitarizama – nacionalizmu i komunizmu, o krizi teologije, nedostatku njezina kritičkog (proročkog) glasa, te u završnici o degradaciji vjerskih simbola. Ostavljam po strani druge važne teme kao što su: razlika između etničkoga i građanskoga principa uređenja društva, pitanje kada ono nacionalno jest sredstvo socijalne emancipacije, slobode i jednakopravnosti, a kada prelazi u nacionalizam, zatim: kada se nacija na »religiozan« način apsolutizira, kada desubjektivizira čovjeka i dokida slobodu i prava drugih.

Miješanje totalitarizama

Dok je nacizam osvajao svijet i stvarao logore smrti za rasne neprijatelje, ideološke protivnike i nekorisne ljude, komunizam se bazirao na ideologiji besklasnog društva i jednoj vrsti građanskog rata pa je izumio gulage, otoke smrti i sofisticiranu mašineriju uhođenja, ponajviše za unutarne neprijatelje. Oba totalitarizma bila su inspirirana mesijanstvom novog svjetskog poretka čije je uspostavljanje podrazumijevalo, ratno ili revolucionarno, sistemsko »čišćenje« od nepoželjnih.

U nekim tzv. tranzicijskim zemljama ova dva totalitarizma kohabitiraju u jednom (para)državnom teroru. Rat na prostoru bivše Jugoslavije počeo je velikosrpski totalitarizam s obje komponente – nacističkom i lenjinističko-staljinističkom – u Miloševićевой izvedbi od Kosova preko Hrvatske do Bosne i Hercegovine da bi se ustoličio u tvorevini prozvanoj Republika Srpska.

Prema mišljenju filozofkinje Hannah Arendt tri su oznake totalitarizma: ideologija, teror i dezolacija. U srpskom slučaju jedna jedina ideja (ideologija) je srpska država, u Bosni i Hercegovini – Republika Srpska, superiorna nad svima i svim, pa onda i nad državom Bosnom i Hercegovinom. Ona je totalitet povijesti kao ishod prošlosti, smisao sadašnjosti i ključ budućnosti. Nije važan način nastanka ni sadržaj te tvorevine nego emancipacija real-političkog, redukcija svega na tu ideju, a time i nužna negacija svih činjenica koje se s njome ne slažu (osobito genocid i čišćenje RS od nesrba).

Uz to, totalitarizam je teror koji onemogućava svaki otpor i kritiku i unutar totalitarne tvorevine. U Republici Srpskoj on se sada provodi nametnutom šutnjom i propisanim brbljanjem. Milorad Dodik, sadašnji premijer RS koji je u sebi ujedinio i prisvojio svu vlast ovog entiteta, to najbolje uprizoruje »zabranom« govora (pa i mišljenja) o krivnji i zločinima Srba u prošlom ratu. Osnovna oznaka takvog terora jest »kolektivna laž« koja drugome (žrtvama) ne dopušta da kaže ni kako mu je ni što misli. Totalitarizam ništa ne promatra očima drugoga pa zato omalovažava žrtve drugih, ignorira logiku uzroka i posljedice, preuveličava zla drugih i ignorira njihovo stvarno stanje. Totalitarizam je negacija svega što je različito, pojedinačno, osobno, individualno. Pubertetsko-palanačka bahatost »eresovaca« nemoralnu šutnju rješava logorejom, drskom brbljavošću ili hladnom mizantropijom, dok svoje podanike lišava i odgovornosti i subjektiviteta. Dodik i trabanti velikosrpske politike nikoga ne uzimaju ozbiljno, kao što to nisu činili ni Milošević, ni Karadžić, ni Mladić. Za njih su svi drugi (nesrbi), i svi drugi prijedlozi za uređenje BiH bespredmetni i smiješni. Kolika je izopačenost velikosrpskog totalitarizma primjer je i ratna zločinka Biljana Plavšić. Odmah nakon puštanja iz zatvora ona se opet »pokajala«, ali sada poricanjem haškog priznanja odgovornosti i krivnje za velikosrpske zločine i posve mirno krenula u hram na molitvu!

Konačno, bitna oznaka totalitarizma jest dezolacija (*lonelines*), prema Arendtovoj pravi humus totalitarizma. To je osjećaj iskorijenjenosti, nekorisnosti, suvišnosti, ukratko apsolutno »ne-pripadanje svijetu«. To je ona (srpska) uvjerenost da se ima pravo bez obzira na čitav svijet i da se neće odustati od RS-a makar se »jelo travu«. Jednako kao i vožd Milošević i mnogi teoretičari i izvršitelji srpskoga totalitarizma, od Ćosića i Ekmečića, Šešelja, Arkana, Plavšićeve, Mladića i Karadžića, nisu ni nacionalisti ni komunisti (socijalisti) iz uvjerenja. Totalitarist je dezolatan, ravnodušan prema životu i smrti, bez uvjerenja i bez obaziranja na mišljenje drugih. To u konačnici znači da ratovi na prostoru bivše države nisu svedivi samo na nacionalne konflikte nego su razlozi i svjetonazorski. U ovom ratu u sukob nisu došli tek različiti narodi, nego različita gledanja na čovjeka, konkretnoga čovjeka, njegov svijet, smisao i odgovornost njegova boravka na zemlji.

Totalitarna tvorevina totalitarne politike apsorbirala je i društvo i svaku manjinsku razliku, ovladala svakim disonantnim medijem i svakim unutarnjim

neprijateljem i postavila se modelom ponašanja drugima. Politika je dokinuta jer je sve postalo srpska politika, od vađenja osobnih dokumenta, do jezika, kulture i ekonomije, sporta, svakog simbola i imena.

Bošnjački i hrvatski politički totalitarizam, svaki na svoj način, odgovara ili parazitira na srpskom. Kod Bošnjaka, na jednoj strani, imamo varijaciju unitarističko-građanskog nacionalizma koji niječe druge, a na drugoj komunističko čišćenje od vlastitih neistomišljenika povezano s novim uzletom manifestativne i fundamentalističke religioznosti često u sprezi s moćnim tajkunstvom. Uslijed povijesnih uvjetovanosti sadašnji bošnjački nacionalizam vrlo sliči srpskome u prijašnjim državama (1918-1941; 1945-1991), dakle ne shvaća se kao nacionalizam nego kao jedini poželjan pristup zajedničkoj državi, jedini ispravan patriotizam. U tom nacionalizmu (unitarizmu) vladavina većine, odnosno privilegiji su oznaka navodne jednakopravnosti.

Nigdje komunizam nije toliko prisutan kao kod nacionalista i to u onom »udbaškom aspektu« »unutarnjih neprijatelja«. Jer i kad se nacionalisti prividno slože s »onima drugima«, nisu zadovoljni visinom rodoljublja pa i religioznosti »svojih« – unutarnjih protivnika i neprijatelja. U ovom je, čini se, najdalje otišao nacionalizam vodeće hrvatske politike u BiH koju zajedno s hrvatskim nacionalizmom iz Hrvatske označava rigidna ideologija »čistunstva«. Čistunstvu, pak, na primjeru Isusovih farizeja, smetaju najviše oni »prljavi«, »miješani«, »nečisti« unutar vlastitih redova. Odatle je politički razumljivo, ali krajnje paradoksalno, da hrvatskoj političkoj vrhuški, mahom regrutiranoj iz vladajuće garniture bivšeg sistema, najviše smetaju tobožnji današnji komunisti, ljevičari i liberali (mnogi čak nemaju nikakve veze s prošlim sistemom) u vlastitom narodu pa i Crkvi. Hrvatska političke garniture od početka devedesetih nemaju nikakvu solidarnu viziju stvarnih nacionalnih interesa, dakle viziju za cjelinu svoga naroda niti neki demokratski princip života s drugima, a kamoli na Evandelju izgrađene moralne stavove nego, usredotočeni na suženi prostor herceg-bosanskog teritorija koji se stalno mijenja, a u biti ostaje maleni dio zemlje kojega su i prije većinom nastanjivali Hrvati, s prepolovljenim brojem sunarodnjaka u BiH, i dalje su fascinirani real-politikom velikosrpstva pa na licemjerman način slijede tu politiku kao što se i ekonomskom korupcijom ucijenjeni političari, izbjegavajući istrage i sud, ujedinjuju jedni s drugima i pokorno slušaju loše međunarodne diplomate. Oni većinom zagovaraju treći entitet koji bi bio samo dovršetak ratnih ciljeva. Pri tome im je osnovni motiv održanje na vlasti, a ne nacionalni interes, briga za sve svoje sunarodnjake i one koji su u manjini. Stvaranjem trećega entiteta ne bi dakle uopće bilo riješeno hrvatsko pitanje u ovoj zemlji, nego bi bio dovršen zao agresivni rat. U konačnici, stvorio bi se zapravo bošnjački/muslimanski entitet, država, protiv čije su mogućnosti formiranja zbog mogućeg islamskoga fundamentalizma i terorizma bili i kreatori velikosrpskog rata, kao i hrvatski tajni i javni prego-

varači s velikosrpskom stranom o podjeli BiH, opravdavajući zločine i etničko čišćenje, a u to su gurali i guraju bošnjačku stranu.

Svaki totalitarizam voli slijepe vođe, uvećavanje žrtava, nekrofiliju i nemišljenje. On utjerava strah, manipulira ugroženošću, niječe vlastite poraze i krivnje, na njima čak zarađuje i »spretno« igra na kartu novog svjetskog poretka, svjetskih prijetnji i urota što sve vodi obranaškom stavu, mentalitetu geta i isključivosti. Danas su to globalna (podivljavala) ekonomija, islamski terorizam, antiislamizam, antisekularizacija odnosno antieuropejstvo, masoni, anarholiberali i sl.

Za malu ilustraciju kako se u Bosni i Hercegovini primjenjuje jedan od svjetskih problema – pitanje odnosa prema islamu i muslimanima, neka posluži sljedeće: Nekoliko dana nakon pada Srebrenice, srpanj 1995., Jean Baudrillard je u članku »Naši Srbi« pisao zašto rat u BiH nema kraja: zato što međunarodnoj zajednici veću muku stvaraju žrtve nego počinitelji i zato što Srbi, iako zli i zločinci, nisu neprijatelji, nego saveznici u novom svjetskom poretku (protiv islama!).

Ovakav pogled traje i danas, bez rata; odnosno rat se vodi drugim sredstvima. Zato je nužno kontekstualizirati probleme u BiH unutar europskih i svjetskih gibanja jer se u ovoj zemlji dodiruju različiti svjetovi. Uz to, još jednom ističemo važnost istraživanja odnosa komunizma i nacionalizma koji u svim bivšim zemlja iza »željezne zavjese« još igra zamjetnu ulogu. Komunizam (socijalizam) kao režim je propao, no ostale su stare navike koje nacionalizam kao najsekularnija, najbezbožnija ideja tako umješno apsorbira u sebe i koristi da se održi na vlasti. Sličnu sposobnost nacionalizam pokazuje i prema religijama i prema samoj ideji Boga.

Religija bez Boga

A kako je s religijom, odnosno vjerama u BiH? Iz komunističkoga režima koji je privilegirao ateizam i ateiste, preko noći smo dospjeli u stanje društveno poželjne religioznosti. Pri tome nije toliko riječ o osobnoj, slobodnoj i samostalnoj vjeri, nego o nacionaliziranoj, manifestativnoj, tradicionalističkoj vjeri, o onom stanju duha u kojem se nacionalno i religiozno izjednačuju. Slično kao što je prije postojala državna »prisila« na ateizam, sada postoji »društvena prisila« na prakticiranje religije.

Sve to opet ulazi u opći svjetski duh vremena kojega su neki autori već označili »ponovnim rađanjem religije«. Naime, mnogi su kritičari religije odustali od tvrdnje o nestanku religije. Štoviše, u postmoderni se sudjeluje u takvoj probuđenosti i živosti religijâ i novom identificiranju kroz religiju, tako da ateizam djeluje anakrono. No, ako bolje pogledamo, onda s teologom Metzom možemo dijeliti mišljenje da »živimo u nekoj vrsti bezboštva koje je naklonjeno religiji, takoreći u dobu religije bez Boga«. Riječ je o tome da

suvremena religioznost ne samo izbjegava nego i priječi pitanje Boga: religija da – Bog ne.

Registrira se povećano prakticiranje religioznosti ali, za razliku od vremena prije nekoliko desetljeća, i sve veći tihi otpad, distanciranje ne samo od religijskih autoriteta i religijskih institucija i nepovjerenje u njih, nego i radikalnija upitnost o »korisnosti« vjere, odakle slijedi da je relativno mnogo izvanjski religioznih, ali malo pravih vjernika koji doista postupaju iz vjere!

Pitanje Boga i čovjeka najizražajnije se dodiruje u ljudskoj patnji i to u stradanju nedužnih (teodiceja). Na tom pitanju se provjerava autentičnost osobne vjere i vjerodostojnost Crkve, vjerskih zajednica i njihovih autoriteta. I upravo se na tom pitanju u ovoj zemlji, a čini se i drugim susjednim zemljama koje je izravno ili neizravno dotakao prošli rat, ljudi najviše sučeljavaju i dijele. Srebrenica i počinjeni genocid, ali uopće svi veći ili manji toposi ljudskoga stradanja u nas (Jasenovac, Bleiburg, Vukovar, Prijedor, Uzdol, Bugojno, Ahmići...) izručuju se političkim slagalicama, jer u konačnici i ništa nije toliko postalo religija kao politika.

Za vjere u svijetu, za stanje kršćanstva ili islama, za stanje vjere na našem mikroprostoru – kojega možemo označiti zemljom prezasićenom religioznim, ali »krajolikom od krika« (N. Sachs), od vapaja za » odsutnim« Bogom – od presudne je važnosti pitanje teologije, odnosno njezine najeminentnije discipline – teodiceje. Od kada je Adorno kazao da poslije Auschwitza nije moguća poezija, raznorazni (političko) teološki profiteri počeli su to primjenjivati i na teologiju. Kod nas se čak ide i dotle – ali bez pijeteta prema žrtvama i bez misaonoga napora – da se naprečac tvrdi kako je u tim ljudskim klaonicama ubijen i umro i sam Bog pa je time onemogućena i teologija. Kao da je smrću Boga nađen odgovor za nijemi vapaj tolikih ubijenih, za u nebo vapijuće nepravde. Mrtav čovjek, mrtav Bog, nemoguća pravda – sve je riješeno, dolazi politika!

Ide se još i dalje, čemu smo svjedoci mi baštinici i sudionici balkanskih polja smrti. Naime, bahata politika moćnih svodi sve na ljudsku krivnju, i to na najbezbožniju – krivnju žrtve, jer ondje gdje su sila, vlast i dominacija nad drugima osnovni motiv političkoga djelovanja, gdje je novac bog, a utilitarizam osnovna etika, sve što je slabo i siromašno, sve što inzistira na vrednoti i humanosti, treba prezirati i ignorirati. Pogotovu pobijedene i mrtve. Zato bez imalo empatije i današnji političari i religijski poglavari govore samo o svojim žrtvama, i to opet samo unutar egoistične političke (nacionalne) računice ili bez imalo pokorničkoga stava pred svetim Bogom, izjednačavaju sve krivce i sve žrtve. U biti, žrtve drugih kao da ne postoje, njih se umanjuje ili falsificira, a vlastite uvećava i »unovčuje«. Čak ni vlastite žrtve tako ne posjeduju ime ni lice nego su tek brojevi kojima se profitira.

Ni uz toliko »balkanskih« teoloških učilišta i toliko teologa pitanje ljudske nedužne patnje, pitanje Boga i čovjeka nije primjereno postavljeno: ni kod onih

koji pripadaju narodu ili klasi počinitelja ni kod onih koji pripadaju narodu ili klasi žrtava. Jer današnja teologija je većinom teologija trona (nacionalizirana i partijska teologija), teologija sterilne kabinetske i građanske slobode, teologija »postmoderne nonšalantnosti«, površna sentimenta i sladunjavosti, teologija unosnog mirotvorstva, deklarativnog ekumenizma i međureligijskog dijaloga. Da barem u uloji »dvorske lude«, s mudrošću i hrabro, kaže istinu, nego s kompleksom manje vrijednosti, većina suvremenih teologa ili su fanatici – ljudi koji nevinima utjeruju strah i krivnju, braneći nekog »neljudskog boga«, kao da su sami krivi što su žrtve – ili su slični onima koji boluju od nevidljive teške bolesti, ljigavo i servilno kod drugih izazivaju sažaljenje. Ima i onih teologa koji su svoj teološki nemir izvrsno unovčili u svjetovni biznis. Ionako, što možeš danas s teologijom?! – zaključuju oni.

I na teološkim učilištima, uz pomoć nove reforme obrazovanja koja je više tržišna nego ljudski formativna, teološke su se discipline prilično razvodnile tako da je iščeznuo, ili je zaboravljen, njihov temeljni »predmet«: Bog i ljudska patnja. Zato je suvremena egzegeza svetih tekstova mahom hladna literarna analiza, cjepidlačenje oko jezičnih oblika ili zapaljeno recitiranje svetih fraza za potvrdu taštine ili sebičnih (nacionalnih) projekata. U ovakvoj egzegezi korijen je gotovo svih religioznih fundamentalizama.

Povijest religijâ – udžbenici povijesti i neki katekizmi su tome najbolji pokazatelj – često je svjetovno-politička povijest prohujalih imperijalizma, pobjeda prijašnjih carstava, nostalgija za nekim prošlim sretnim vremenima kada su vladale (naše) teokratske države i »svi bili sretni«. Ne samo da se boluje od »viška« povijesti, nego se svako malo, s promjenom režima, prekrajaju i notorne historiografske činjenice za dnevno-političku upotrebu.

Dogmatika se najviše bavi ponavljanjem misli drugih ili nebeskom geografijom raja i pakla, razvrstavanjem duša, imenima i svojstvima Boga, ili se pretvara u dogmatizam (ubojitu frazeologiju) protiv drugih i nevjernika. Dogmatska ili sistematska teologija možda najviše odslikava današnje stanje jer ne prepoznaje da kriza teologije i kriza vjere uvijek idu zajedno.

Moralna teologija se troši mahom u moralu spolnosti (i spolnim maštarijama), plošnoj bioetici, medicini, u moraliziranju nad »pokvarenim« svijetom dok su joj postale »preteške« stvarne moralne dileme suvremenoga čovjeka i beskorisno novo utemeljivanje osobne odgovornosti za konkretno društvo, socijalnu pravdu, svijet i čovječanstvo.

Praktična teologija se većinom iscrpljuje u sociologiziranju ili čak psihoterapiji, katehetika i religijska pedagogija u didaktici i svladavanju tehnika kako jeftino pridobiti (mladoga) čovjeka, a da on pri tome ne mora misliti ili da ne učini ikakav veći napor.

U nedostatku kritičkoga (proročkoga) teološkog glasa, mnogi vjernici se ili posvjetovnjačuju (sekulariziraju) ili odlaze u nove duhovne pokrete, zatvorene, ali afektivno naglašene male zajednice, koji imaju averziju i prema svijetu i

prema suvremenom čovjeku. To je religija prezrele kulture u kojima vjernici neumorno hodočaste »svetim« mjestima kao sportski navijači i daju se zavešti idejom nacionalne sigurnosti (što nas je više to smo moćniji i ne moramo misliti!) ili se dopuštaju zavešti idejama suvremenih gurua – opsjenara koji obećavaju brza čuda: tjelesno zdravlje, psihoterapijsku utjehu i financijski blagoslov. To je religija bijega od »kuće«, obitelji, svijeta, od vjere kao društvenoga angažmana i odgovornosti, u konačnici bijeg od sebe samih, od konkretnoga čovjeka i emotivno privijanje uz božanstvo brze utjehe.

U ovakvom kontekstu teologija bi se trebala vratiti svom temeljnom pitanju: Ima li Boga? Gdje je on? I može li se razumski opravdati vlastita vjera? Teologija danas čak nema zadaću odgovoriti na ta pitanja – koliko ih najprije čuti, osloboditi ih od zaglušujućih politikantsko-religioznih i burzovnih glasova i dati im da barem odzvanjaju u svoj svojoj težini. Pred teolozima, teološkim učilištima i studentima teologije, ova se »sveta znanost« treba pojaviti ne samo kao korektiv »civilnoj religiji«, bezbrojnim ugroženostima sa strane koje tobože ne dopuštaju dobar (ekonomski osiguran) status Crkve i klera u društvu, nego u poniznoj sigurnosti kao Božji glas, kao riječ koja izaziva »semantičku uzburkanost« kako unutar sekulariziranih govora o iščezlom Bogu, tako i među onim crkvenjačkim i dvorskim teologijama koje preziru suvremenog čovjeka, ljude zbijaju u isključive male kolektive u kojima su strah i nesloboda negacija vjere i gdje se »posjedovanjem« Boga mnogi isključuju ili sami udaljuju od Božje blizine, gdje se u konačnici mnogima zatvaraju vrata Božjega kraljevstva. Teologija koja se utemeljuje na Isusu iz Nazareta, na njegovu križu, trebala bi barem ukazati na zloupotrebe križa, na onu gotovo nevjerničku duhovnu prečicu kojom se od njegove patnje i duge šutnje groba i Velike subote prave zemaljske pobjede, ukazati na činjenicu da Isus nije bio jeftino utješen, da je skončao iz ljubavi za ljude, ali posve neutješen od prijatelja, neutješen čak u osamljeničkom vapaju za Očevom, Božjom blizinom i spasom.

Manje spomenika

Jedno drugo važno područje za odnos religioznoga i nacionalnoga u Bosni i Hercegovini jest i pitanje religioznih simbola. Simboli su najsazetija i najvidljivija identifikacija neke vjerske zajednice ili nekog društvenoga kolektiva. U Bosni i Hercegovini rijetko što je doživjelo toliko izopačenje kao religijski simboli, spomenici, sveta mjesta i bogomolje. Imamo posla s najzamaskiranim zlom, s kolektiviziranom ohološću koja se zavukla u najsvetije.

Nakon što su prijašnje teologije i crkveni propovjednici inzistirali na grijehu i zlu, danas se olako prelazi preko ovih antropoloških kategorija, niječe im se postojanje ili se nude neargumentirani, netočni pa i opasni odgovori. Ne zna se što je gore: ne uvidjeti zlo ili mu se ne oduprijeti. Mnogim razlozima se ispričavamo za samoskrivljeno neznanje, za nebudnost ili za strašljivo povlačenje pred zlom. Djelujemo nemoralno ako niječemo mogućnost njegova postojanja

ili ako smatramo da se u nekom slučaju uopće ne radi o zlu, nego, dapače, o dobru. Zlo je zavodljivo, a čovjek zaveden zlom gotovo je nepovratno skrenuo s puta. Zavedenost se vrlo teško zamjećuje, lažne mesije i zavodnici uvijek se predstavljaju u najljepšem svjetlu. Nije čak blasfemično reći da i Bog jedva što može zavedenima jer poštuje njihovu slobodu, jer se njihovo i neznanje i zabluda izjednačuju sa sigurnošću znanja i uvjerenošću da su na pravom putu. Ništa nije zavodljivo kao idoli i simboli koji participiraju u najsvetijem.

U klasičnoj teologiji zlo se ubraja u neodgonetljivu tajnu »zastranjenja« (*mysterium iniquitatis*) jer mu ne možemo naći zadnje obrazloženje i jer većina nas gotovo nepogrešivo ljubi i pristaje prije na zlo nego što podržava dobro. No, odgurivanje zla u nejasnoću, čak i onu »otajstvenu«, ili personificiranje zla u nekom đavlu kao prikladno brzo rješenje, kako danas čine mnogi neodgovorni klerikalci i pobožnjaci, može međutim biti sjajna isprika da se zlo konkretno ne imenuje i da mu se u konačnici bude slugom. To se događa i onda kada univerzalni, religiozni simbol biva zamijenjen ili tumačen kao nacionalni, partikularni simbol.

Dok dobro želi samo jedno – da bude dobro i istinito, zlo ima mnoštvo lica, neizmjernu moć prevrtljivosti, bezbroj putova svoga opravdanja i isprika. Zlo participira i živi kao parazit na dobru, prikazuje se zamamnim, istinitim. Iznad svega, zlo je atraktivnije, izvanjski ljepše od dobra. I nudi se uvijek kao prečica, najkraći i najlakši put do uspjeha i sreće, do konačnog rješenja problema. Što je problem veći, zlo rješenje je privlačnošću nasilnije. Simboli su tome najpodatniji. Kao univerzalne poruke smisla, najlakše se preokreću u svoju suprotnost.

Simbol (grč. *sym-ballein*, skupiti, sjediniti) označava združivanje dviju stvarnosti, nikada nasilno, nikada umjetno. U području religioznoga riječ je o tome da materijalna stvarnost, opipljivi predmet, ne samo ukazuje nego i sadrži nešto transcendentnog, svetog, božanskog. Zato u religijama ne postoje samo sveti prostori nego i predmeti, kao što je za kršćane primjerice križ.

Suprotnost simbolu je razvrgavanje zajedništva (grč. *dia-ballein*, razdvajati, varati), »diabolos«, đavao koji se može smjestiti i u sami simbol jer zlo, ono dijabolično i postoji kao parazit, falsifikator i orobljivač dobra, najvišeg dobra.

Dijaboličnost zla i jest u tome da se skriva u vjerske ili uopće u najsvetije simbole, pa oni iz simboličnoga univerzalnoga zajedništva prelaze u dijabolično nasilje partikularnog. Zlo operira dobrom, patnjom, nevoljama, suženim istinama, strahovima, odsutnošću kritičke i samokritičke refleksije. I pri tome proizvodi nasilje. Najgore je nasilje odjeveno u odjeću, formu istine, dobrote ili svetosti, u samo ime Boga.

Dakle, nije ovdje riječ tek o površnom i lako uočljivom zlu i njegovom nasilju nego o onome koje se lukavo skrilo u najveću svetinju, koje je u području

najsvetijeg načinilo mračnu jazbinu što opakim, nebudnim, strašljivim i potkupljivim ljudima djeluje kao svjetlo.

Rijetki se odupiru zlu u maski svetoga. Jedni ga ne primjećuju, dakle podcjenjuju njegovu snagu. Drugi ga precjenjuju, odlučuju se za pasivnost (depresiju) jer ih blokira iznimna moć zla. Većina je ljudi doista fascinirana zlom pa i odgovara zlom na zlo, kopanjem svoje vlastite jazbine i navlačenjem vlastitog dijaboličkoga mraka na svoje simbole. No, to nije nikakva obrana od drugih, od zla drugoga, nego potvrda (svoga) zla i straha – svojih izvorišta nasilja. Gotovo sva nasilja i svi ratovi na našim prostorima nastali su kao ugroženost, odnosno kao obrana od (bivšeg ili mogućeg) zla drugoga.

Nasilje je najveći čovjekov problem jer se, na primjeru početne i univerzalne paradigme – Kajinove žrtve Bogu i ubojstva brata u samoj molitvi – može skrivati i u onome što je navodno oslobođeno zla. Slično je s mnogim vjerskim simbolima posijanim po Bosni i Hercegovini, križevima i drugim sakralnim mjestima, hramovima, crkvama i džamijama, u mnogim pozivima na molitvu i svakodnevnim pozdravima, u samom imenu Bog (Allah). Oni su sredstava dominacije nad drugima, omeđivanja teritorija, prkos ili znak da drugi (različiti) tu nisu poželjni, da su odatle isključeni.

Ako se osvrnemo na kršćanski simbol križa, on prema evanđelju i novozavjetnim spisima nikada nije simbol prkosa ili unutarstvjske pobjede nad ikim iako je za mnoge kroz povijest to praktično bio – od Konstantina preko križarskih ratova do mnogih naših križeva danas. Križ je smislen samo kao uzor za nasljedovanje kako je to Isus tražio, a ne kao puka ornamentalna identifikacija, a pogotovo ne kao oruđe za prkošenje ili ponižavanje drugih. Isus je rekao izričito da se ne nosi njegov nego »svoj«, vlastiti križ, kao i da se ni svojim, a osobito ne njegovim, ne smije opterećivati (a kamoli ubijati) druge. Zato su naša nosanja i sađenja križeva često u suprotnosti s Isusovim križem, više simbol nevjere nego stvarnoga skandala i sablazni za svijet, više su kopija dijaboličnih znakova »mračnoga boga nasilja« i zemaljske pobjede, nego simbol ljubavi za sve ljude. Više su simbol nasilnika i dželata, osiromašenje i negacija patnje, nego simbol solidarnosti prema nedužnima koji su doživjeli konkretni prezir, sramotu i poraz.

Uz to, ako je u kršćanstvu Isusovo uskrsnuće osnovna prekretnica na kojoj započinje vjera, a križ (patnja) u uskrsnuću nalazi svoj odgovor, ako je Uskrs ne samo najveći kršćanski blagdan, oko čega se kršćani propinju da svima okolo dokažu, ako Uskrsom vjerujemo da uskrsava nada i ondje gdje su patnja, mržnja, smrt (na križu) zatvorile svaku nadu i smisao ljudskoga zajedništva i života uopće, onda naša dijabolična viktinologija – posredstvom križa – još puže u vremenu najcrnjeg poganstva i Isus je nije dotakao. Uskrsnuće je obrana čovjeka, a križ – ako se ne shvati kao poruka milosrđa i praštanja – najperverznije poniženje čovjeka. Uistinu, kod nas nema uskrsa iz radikalne smrti, dakle, nema ni vjere, pa nam u većini ostaje samo neprevladana patnja,

neiscijeljene rane i »prkos« simboli – križevi, crkve, džamije, razni spomenici koji unizuju čovjeka.

Možemo li se nadati zemlji bez spomenika, kako se u čežnji izrazio jedan od njihovih tvoraca, srpski arhitekt Bogdan Bogdanović. Teško! Mi ih samo umnažamo. Niti su opomena da ne ponavljamo zlo, a kamoli simboli dobra i istine. Degenerirali su u trijumf najmračnijeg, đavolskoga nasilja, u najlukaviji izraz pomračenog uma i nevjerničke instrumentalizacije patnje Nedužnog

***

Bez sumnje, ne možemo biti nadljudi, ne možemo biti bogovi, ne možemo biti uvijek budni pred opasnostima i zlom. Ali valja uvijek iznova predlagati takav humanizam i takvu teologiju koji će raskrinkavati zlo u samoj njegovoj srži, ono najmračnije nasilje –»nasilje nasilja u samoj ideji Boga« (A. Gesché). Tada će biti manje religioznoga manifestiranja, a više vjere, manje idola, a više »božanskoga Boga« (D. Bonhoeffer), manje spomenika, a više ljudi.

Potrebno je stoga iznova se suočiti s perfidnošću totalitarizma, osobito onog nacionalističkoga, koji nam orobljuje i instrumentalizira sve bitno, od obitelji do domovine, potrebno je iznova suočiti se sa zavodničkim nasiljem što se ugnijezdilo u srce vjere, u ono njezino najsvetije, u simbol, u križ. Tu je pred današnjim teozima, humanistima i vjernicima, veliki izazov, kriza i šansa.